

Intervenció arqueològica d'urgència a la necròpolis andalusina del Palmar II (Borriol, Plana Alta)

Neus Arquer i Gasch*
Carme Coch i Ferriol**

Resum

En aquest treball presentem els resultats obtinguts a la intervenció d'urgència portada a terme l'any 2016 a la necròpolis andalusina del Palmar II (Borriol, Plana Alta). Es van excavar diversos sondejos amb la finalitat de documentar i preservar unes restes humanes que es trobaven en perill de destrucció per la seua situació en un tall d'argiles, elevat a la marge dreta del riu Borriol. Aquesta excavació va confirmar l'existència d'una necròpolis en aquesta partida i va permetre l'establiment de la cronologia dels enterraments.

Paraules clau: necròpolis, edat mitjana, andalusí, Borriol.

Abstract

In this work we present the results obtained in the emergency intervention carried out in 2016 in the Andalusian necropolis of Palmar II (Borriol, Plana Alta). Several surveys were excavated in order to document and preserve human remains that were in danger of destruction due to their situation in a clay cut, elevated to the right bank of the Borriol river. This excavation confirmed the existence of a necropolis in this site and allowed the establishment of the chronology of burials.

Keywords: necropolis, Middle age, islamic, Borriol.

SITUACIÓ I ANTECEDENTS

La necròpolis andalusina del Palmar II (Borriol, Plana Alta) es localitza a la comarca natural de la Plana de Castelló, actualment conformada per dues comarques administratives: la Plana Alta i la Plana Baixa, dividides pel riu Millars.

La Plana de Castelló és una extensa planura litoral (amb una superfície aproximada de 470 metres quadrats) de pendent molt suau. Presenta una forma triangular amb el vèrtex superior situat a l'embassament de Sitjar a Onda. S'estén entre la torre Colomera d'Orpesa al nord i els tossals d'Almenara, al sud. Limita amb la mar Mediterrània a l'est, el tossal d'Argeleta a l'oest i la serra d'Espadà al sud-est.

La zona septentrional d'aquesta planura es perllonga, per la part oest fins a la depressió de l'Alcora, i per la part nord fins al denominat corredor de Borriol. Aquest segueix el cabal del riu Sec des del seu naixement, a les Costes de la Pobla Tornesa, fins a connectar amb l'extrem septentrional de la Plana de Castelló, constituint una important via de pas natural des de la costa cap a l'interior.

Aquest passadís prelitoral compren els termes municipals de Borriol i la Pobla Tornesa. Té una longitud aproximada de 10 km i una amplada mitja de 0,5 km, tot i que en la part sud s'amplia i obri per connectar amb l'extrem septentrional de la Plana (Járrega, 2010: 22). Pren la forma d'una vall flanquejada per dos sistemes muntanyosos paral·

* Arqueologia, investigació i gestió cultural. neusarquer@gmail.com

** Arqueo-antropòloga. fitolito@gmail.com

Figura 1. Mapa d'ombres de la Plana Litoral i el corredor de Borriol (www.terrasit.es).

lles: a l'oest la serra de les Conteses i a l'est la serra del Desert de les Palmes, ambdues compostes bàsicament per calcàries del cretàic (Fig. 1).

La partida del Palmar es localitza a l'extrem meridional del corredor, entre el riu Borriol (al sud-est) i la població (a l'oest), a una distància de 9,2 km de la costa i una alçada aproximada de 160 m sobre el nivell del mar. En aquesta partida tenim constància de la possible existència d'una vila romana, tot i que ara per ara es desconeix la situació exacta del jaciment. També cal destacar la proximitat del poblat Ibèric de les Forques, el tossal de l'edat del bronze del Molinàs, així com les pintures rupestres de l'Albaroc.

D'altra banda la via Augusta segueix el propi corredor prelitoral (Arasa, 2003: 271). A uns 2 kilòmetres al nord-est del Palmar es localitza l'Ermita de San Vicent, amb una cronologia del segle XVII i des d'on arranxa un camí secundari que unia la via Augusta amb el Caminàs (Arasa, 1979: 161), que és l'altre gran eix de comunicacions de la Plana des de l'Època Romana.

La zona excavada es situa concretament en un camp d'oliveres de planta trapezoïdal que presenta una superfície aproximada de 2.000 m², delimitat al nord per la CV-10 i a l'est pel riu Borriol, també denominat de Montlleó (Fig. 2).

Es tracta d'un paisatge periurbà, fortament antropitzat, amb instal·lacions esportives (camp de futbol, piscina municipal), industrials i camps de conreu de secà, molts d'ells actualment en desús. Les espècies vegetals més representades són les cultivades, com la garrofera (*Ceratoniasiliqua*), l'olivera (*oleaeuropaea*) i l'ametller (*prunusdulcis*), amb la presència aïllada d'alguns arbustos, com el llençiscle (*pistacialentiscus*) i una àmplia coberta herbàcia (Roselló, 1999).

Pel que fa als antecedents arqueològics, cal esmentar dues intervencions que podem relacionar-se amb les restes documentades. Per una banda, en 1984 un grup d'aficionats van realitzar un sondeig a les proximitats de l'actual camp de futbol, on es va localitzar una sepultura d'inhumació en la qual el difunt presentava el cap

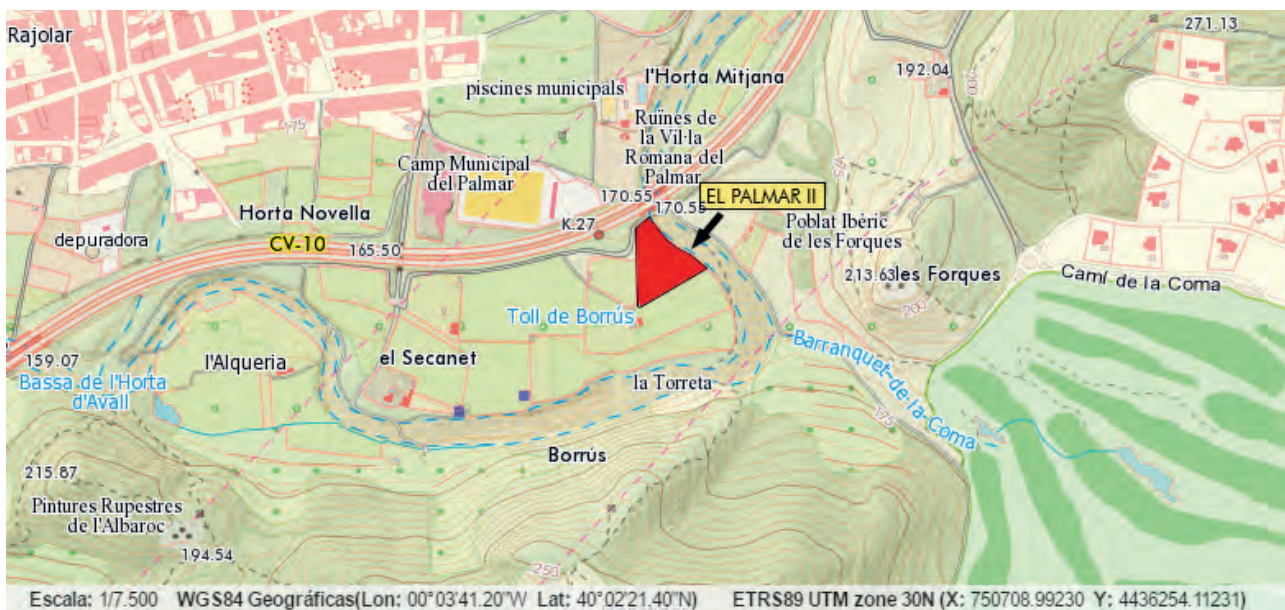

Figura 2. Localització del bancal on s'han realitzat els sondeigs (en roig) (www.terrasit.es).

Figura 3. Situació dels sondeigs (en roig) al bancal.

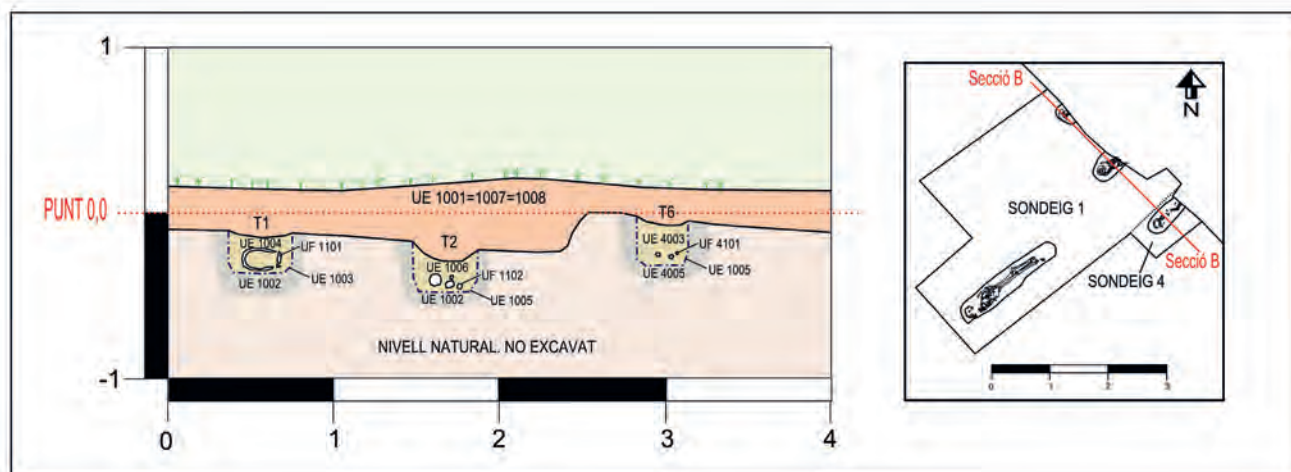

Figura 4. Secció est/oest del Sondeig 1 i el Sondeig 4.

descansant sobre una *tègula*. Per altra banda, l'any 1997, José Manuel Melchor va realitzar un sondeig amb motiu de la construcció de la CV-10 en la zona més pròxima al riu, que va permetre documentar les restes d'altre enterrament sense aixovar (Melchor, Inèdit).

INTERVENCIÓ ARQUEOLÒGICA D'URGÈNCIA

Els treballs arqueològics consistiren en la realització de sis sondejors en aquelles zones on es va observar la presència de restes humanes en perill de destrucció (Fig. 3).

Per tal de documentar un enterrament complet i poder tenir una primera aproximació de la distribució espacial de la necròpolis, es va ampliar cap a l'interior del bancal el Sondeig 1, que era el que semblava presentar unes millors condicions en la conservació dels enterraments, excavant en extensió un àrea total de 11,50 m².

Al nord del Sondeig 1, es va excavar el Sondeig 2, amb unes dimensions aproximades de 1,30 m de llarg per 1 m d'ample i una planta rectangular d'aproximadament 1,5 m². I encara més cap al nord, es va realitzar el Sondeig 3, quasi al límit del bancal. Aquest presentava unes dimensions aproximades de 2 m per 1 m i una planta rectangular d'aproximadament 2,10 m².

El Sondeig 4 es va excavar al sud del Sondeig 1, amb unes dimensions de 0,80 per 1,50 m i una planta rectangular de 1,10 m².

Per últim, els sondejors 5 i 6 se situaven a la zona sud de l'àrea excavada, i presentaven unes dimensions aproximades de 2,30 m de llarg per 1,60 metres d'amplada i una planta rectangular de

3,80 m² per al Sondeig 5. I unes dimensions de 1 m per 1 m per al Sondeig 6.

La seqüència estratigràfica era senzilla i més o menys es repetia a tots els sondejors. La capa superficial (UE 1001, 2001, 3001, 4001, 4002, 5001, 6001) presentava escassa potència (entre 20 i 30 cm) i deixava pas al nivell d'ús de la necròpolis, afavorint l'afecció de les tasques agrícoles sobre els estrats arqueològics.

El nivell d'ús (UE 2002, 3003) resultava difícil de detectar, i venia determinat, sobretot, per la cota on es localitzaven els retalls de l'estrat natural allí on s'havien excavat les fosses d'enterrament (Fig.4). En aquestos nivells la presència de materials ar-

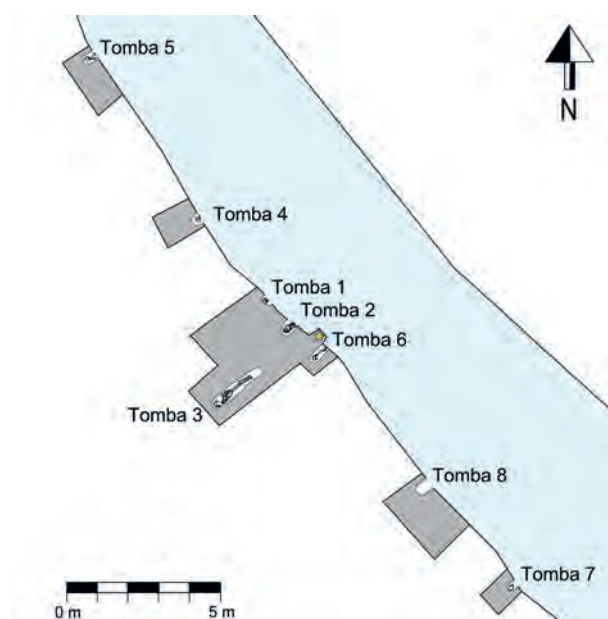

Figura 5. Planimetria general amb la localització de les tombes.

Figura 6. Tombes 1 i 2 al Sondeig 1.

queològics era escassa i a més a més es trobaven molt fragmentats.

Al tall del riu, es va poder constatar l'elevada potència del nivell estèril, que es trobava conformat per les distintes capes de conglomerat dipositades pel curs fluvial (UE 1011, 1002, 2005, 3004, 4005, 5004, 6002, 6005) (Fig. 4).

Les unitats estratigràfiques negatives que conformaven les fosses d'enterrament (UE 1009, 1003, 1005, 2003, 3006, 3007, 4003, 5003, 6004), es trobaven excavades sobre el conglomerat natural (Fig. 4) i farcides per una capa de semblants característiques, però menys compacta i de coloració més fosca per la descomposició dels cossos (Fig.4) (UE 1004, 1006, 2004, 3003, 3005, 4004, 5002, 6003). Aquest estrat cobria les unitats funeràries (UF1101, 1102, 1103, 2101, 3101, 3102, 4101, 6101), que estaven dipositades directament sobre la fossa, a excepció de la UF 1103, que semblava revestida amb una capa de preparació de morter de calç i arena de mala qualitat (UE 1012). No vam poder documentar *in situ* el cobriment de les tombes, possiblement desaparegut per la romputa del camp.

CARACTERÍSTIQUES GENERALS DE LES TOMBES I ESTRUCTURACIÓ ESPACIAL DE LA NECRÒPOLIS

Durant el procés d'excavació es van poder documentar un total de nou tombes, tractant-se exclusivament d'enterraments individuals en fossa simple, excavada sobre el nivell natural del terreny. Totes presentaven la mateixa orientació nord-est/sud-oest, amb la zona del crani al sud-oest i els peus (només conservats en el cas de la Tomba 3) al nord-est (Fig. 5).

Es va poder constatar la presència d'almenys dues filades d'estructures negatives paral·leles al riu i al camí. Per una banda, una primera filada situada a la zona més pròxima al tall del bancal, on es van poder documentar les Tombes 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 i 8 (Fig.5). Per altra banda, a uns 1,80 m cap a l'interior del bancal se situava una segona filada d'enterraments de la que només es va documentar i excavar la Tomba 3, intercalada entre les Tombes 2 i 6, a una distància aproximada de 1,30 m (des de la capçalera de la Tomba 2 fins als peus de la Tomba 3) (Fig.5). No descartem però la presència de més enterraments encara no detectats.

Les fosses documentades es trobaven prou espaiades entre si, guardant certa equidistància (aproximadament entre 70 i 90 cm). Presentaven una planta de morfologia rectangular i estreta, adaptada a l'anatomia del cadàver. La zona dels peus era la més encaixada (27 cm) i s'anava ampliant fins arribar a la pelvis (40 cm), després anava estretint-se fins arribar a la zona del crani (30 cm). Generalment als extrems de la tomba el retall del nivell natural presentava una forma ovalada.

Com estaven excavades sobre nivell natural del terreny, conformat per les diverses capes de conglomerat dipositades pel llit del riu, la superfície de les fosses presentava una textura molt granulosa. Tanmateix, en la Tomba 3 es va poder documentar la presència d'una fina capa de revestiment sobre les parets, possiblement per donar-li un acabat més fi.

Les dades que tenim respecte als cobriments de les tombes són molt escasses, ja que es trobaven pràcticament desapareguts degut a la romputa continuada del terreny. Tan sols es conservaven algunes restes, generalment en posició secundària, com són lloses de sorrenca o calcària, rajola massissa i una *tègula* a l'interior de la Tomba 2 (Fig. 6). Només una de les lloses documentades, clavada en la capçalera de la fossa de la Tomba 4, semblava en posició primària. La presència de la *tègula*, podria estar indicant la reutilització per al cobriment

UF	Tomba	Sexe	Edat	Alçada	IC	Posició
1101	1	Dona	Senil	-	3,5%	-
1102	2	Home	Madur (40-60)	-	25%	Decúbit supí
1103	3	Home	Jove (30-35)	165/170 cm	50%	Decúbit lateral dret
2101	4	Dona	Adulta	-	3%	-
3101	5	?	Senil	-	10%	Decúbit supí
4101	6	Home	Senil	-	3,5%	Decúbit lateral dret
6101	7	Dona	Madura	-	3,5%	-

Figura 7. Taula resum dels individus estudiats.

de les tombes de materials de cronologia romana procedents de la propera vil·la del Palmar.

A banda dels materials constructius els materials arqueològics recuperats es van limitar a uns pocs fragments ceràmics d'escassa entitat.

ESTUDI ANTROPOLÒGIC

Les inhumacions s'havien disposat directament sobre la fossa i corresponien a un total de 7 individus (Fig. 7), no conservant-se l'enterrament a l'interior de la Tomba 8.

En general l'estat de conservació de les restes òssies era bastant dolent. Atenent al índex de conservació esquelètica (IC)¹ només un dels individus presentava un IC $\geq 50\%$ (Fig. 7).

L'afecció més important era l'erosió produïda pel llit del riu sobre el bancal on es trobaven les restes. Per aquest motiu, en la majoria dels casos només s'havia conservat el crani, o com a molt el terç superior del cos de l'individu. Altres factors d'alteració tafonòmica eren, per un costat els agents biològics com les arrels o els caus d'insectes i per altre, els agents antròpics, fonamentalment els efectes causats per les tasques agrícoles que havien constituït un factor de degradació del jaciment molt important.

Tots els enterraments corresponien a inhumacions primàries en medi semi-farcit. Es a dir, el cadàver s'havia disposat directament en el seu lloc de deposició definitiu, però la descomposició del cos s'havia portat a terme en dues fases: primerament en un medi vuit desarticulant-se algunes parts del cadàver i en una segona fase en un medi farcit, quedant d'aquesta manera alguns ossos en connexió anatòmica (Polo *et al.* 2004). Per tant, en un pri-

mer moment la inhumació no s'havia farcit directament amb sediment, sinó que probablement s'havia fet un cobriment a base de lloses i altres materials. Amb el temps, degut a moviments de terres, etc. el sediment havia anat cobrint el cadàver, que havia continuat el seu procés de descomposició en un medi farcit.

La disposició general dels esquelets era en *decúbit lateral dret* (UF 1103 i UF 4101), tot i que en alguns casos (UF 1102 i UF 3101) estaven en *decúbit supí* (Fig. 7). Les extremitats inferiors es trobaven esteses (en l'únic cas conservat, corresponent a la UF 1103)(Fig. 8) i les superiors bé es trobaven disteses (UF 1102) o bé creuades sobre la pelvis (UF 1103 i UF 4101). El cap estava en tots els casos decantat a la dreta, amb una orientació generalment cap al sud-est. Hi ha que tenir en compte, però, que en la posició del cap i dels braços podrien haver tingut lloc lleugeres variacions degut a moviments gravitacionals del cos, produïdes després de l'enterrament del individu, escapant d'aquesta manera al control dels que realitzaven la inhumació (Polo *et al.* 2007: 284). S'observaven alguns signes d'amortallament en els enterraments: omòplats junts, clavícules juntes, pelvis tancada i peus junts (UF 1103) (Fig.8).

Es van poder identificar tres individus de sexe masculí (UF 1102, UF 1103 i UF 4101) i igual nombre d'individus de sexe femení (UF 1101, UF 2101 i UF 6101). Només en un dels casos no va ser possible la identificació sexual (Fig.7).

Malauradament, gran part de la mostra estudiada sols conservava el crani, de manera que en la majoria dels casos l'edat aproximada es va basar en l'observació de l'obliteració de les sutures cranials i en el desgast dental (Chimenos *et al.* 1999).

1. Tot i que aquest marcador planteja alguns problemes metodològics en la seua aplicació se'l considera un bon indicador numèric del grau de conservació de les restes (Campillo, 2001).

Figura 8. UF 1103, Tomba 3.

L'individu més jove corresponia a la UF 1103 amb una edat aproximada d'entre 30 i 35 anys. D'edat madura es va constatar la presència d'un home i una dona, corresponents a la UF 1102 (entre 40 i 50 anys) i a la UF 6101. La resta d'individus calia emmarcar-los dintre d'una edat ja senil (UF 1101, UF 3101 i UF 4101) (Fig.7).

Només va ser possible estimar l'estatura del individu corresponent a la UF 1103, a través del càlcul femoral. Aquesta oscil·lava entre 165 i 170 cm (Fig.7).

En el cas del individu de la UF 1102, es van poder documentar alguns marcadors d'activitat: Els húmers mostraven una forta inserció del múscul deltoides², més robust al dret amb una lleugera torsió en la part proximal. Per altra part, en la clavícula

dreta, a diferència de l'esquerra, s'observava igualment una forta inserció (lesió de tensió) del múscul esternoclavicular³ formant un solc de més de 3 mm de profunditat.

A més a més el individu corresponent a la UF 1103 presentava també algunes insercions musculars, encara que no molt marcades, sobretot a les extremitats inferiors. Respecte a les extremitats superiors, el deltoides es trobava un poc més marcat en el braç dret.

Per últim, degut a la parcialitat de la mostra i al deficient estat de conservació del conjunt, les paleopatologies documentades van ser escasses. Es tractava fonamentalment de patologies relacionades amb la salut bucodental, com són les càries i pèrdues *postmortem* amb absorció alveolar, com per exemple en el cas de la UF 1102. Pel que fa a altres tipus de patologies, només cal destacar una neoforació o exostosis d'os d'origen desconegut en la part superior de l'orbita esquerra de la UF 1103.

CONSIDERACIONS FINALS

La intervenció d'urgència efectuada al jaciment arqueològic del Palmar II va permetre recuperar unes restes en perill de destrucció, i també va possibilitar documentar la presència d'una necròpolis andalusina.

Tanmateix, s'ha de prendre amb precaució els resultats obtinguts, ja que la mostra estudiada era molt parcial (només un individu de cos sencer i set individus dels que pràcticament només es conservava el crani o com a molt la part superior del tors). A més a més també s'ha de tindre present que l'estat de conservació dels enterraments era bastant deficient, amb greus alteracions produïdes fonamentalment per l'erosió del riu, les arrels i les tasques agrícoles.

D'altra banda un dels enterraments excavat es trobava quasi complet, la qual cosa va permetre documentar amb fiabilitat el ritual d'enterrament utilitzat, que presentava les característiques pròpies del món funerari musulmà. El ritus destacava per la seua senzillesa, tractant-se d'inhumacions individuals en fossa simple sense aixovar. Primerament s'havia excavat una fossa sobre la que s'havia depositat directament el cadàver cobert amb lloses i altres materials reaprofitats per senyalitzar la seua localització. Les fosses, estre-

2. Aquest múscul presenta varies funcions com són la flexió, l'abducció, la rotació interna i l'extensió horitzontal.

3. Aquest múscul prové d'un moviment continuat de la cintura escapular (del segment proximal de l'húmer junt a la base del coll fins a la vora inferior del múscul pectoral major) per als moviments de braç cap a munt, cap a baix, cap al front i enrere (rotació).

tes i ajustades a les dimensions del cadàver, estan realitzades possiblement en el moment de la mort de l'individu. S'havien deixat espais en buit entre els enterraments, bé destinats a la circulació per l'àrea funerària o bé reservant el lloc per a un enterrament posterior. Els cossos presentaven signes clars d'amortallament (peus i mans entrelaçats i clavícules juntes) i es trobaven generalment disposats en posició *decúbit lateral dret* (és a dir, amb el cos de costat), sempre amb el cap decantat a la dreta i perfectament orientat al sud-est. A l'interior de les tombes no s'havia depositat aixovar.

No s'han documentat superposicions en les construccions de les tombes. Açò, junt amb l'escassa variació dels rituals d'enterrament, apunta almenys per al sector excavat, a una única fase d'ús de la necròpolis que cal emmarcar en una cronologia andalusina, sense poder precisar més degut a l'absència de aixovars i altres materials associats que aporten cronologia.

Tanmateix, hi ha que tenir en compte que les superposicions entre individus no solen donar-se en les necròpolis andalusines i que el ritual d'enterrament és molt homogeni durant pràcticament tot el període de presència musulmana en la Península. De fet, a les excavacions efectuades per José Alejandro Escorihuela i Miguel Moscardó a la necròpolis morisca de Sumacarcèr, s'ha pogut constatar la pervivència del ritual islàmic en la posició lateral dels cossos mirant cap a la Meca, tot i que s'observen alguns canvis com es la presència d'escàs aixovar de joies modestes, especialment als enterraments femenins (Benítez, Garcia, 2009: 45).

No es pot descartar, doncs, la presència de diverses fases (tant per aquest sector, com per a d'altres zones de la necròpolis). Però hi haurà que esperar a futures intervencions per obtenir més dades al respecte.

Tot indica una planificació i organització prèviament establerta de l'espai funerari, probablement situat fora del nucli d'hàbitat, però pròxim a d'ell. No coneixem l'emplaçament de l'alqueria o alqueries andalusines relacionades amb la necròpolis, però la presència de materials reaprofitats d'època romana procedents de la propera vila del Palmar podria estar indicant una relació territorial amb aquesta zona. Aquesta reutilització de materials d'època romana s'ha pogut documentar en altres necròpolis andalusines com per exemple a la del Lledó (Polo *et al.* 2007: 280). Ambdues necròpolis presenten altres característiques en comú, com ara la localització a les proximitats d'una antiga via pecuària, situant-se els cossos paral·lels a aquestes vies de comunicació, en el cas del Lledó el Caminàs i en

el cas del Palmar la via pecuària de la Costera de Borriol.

Degut a l'escassetat i parcialitat de la mostra d'individus recuperada no ha seguit possible obtenir dades a nivell generalitzat sobre l'estructuració demogràfica de les tombes (sexe, edat, estatura), així com tampoc de les característiques dinàmiques de la població (dimorfisme, lateralitat, etc.) i els patrons de malaltia (paleopatologies) que van afectant a la població en estudi. Però si s'han pogut obtenir uns primers marcadors (veure Punt 4. Estudi antropològic) que esperem podran ser més definits en una futura intervenció arqueològica.

Es clara la continuïtat de les dues filades de tombes documentades, tant cap al nord com cap al sud, i també hi ha evidències de l'existència de diverses filades més, observant-se la presència restes òssies a la cantonada nord-oest del bancal. Es pot parlar, per tant, de l'existència d'una necròpolis de certa importància, tot i que hi haurà que esperar a futures intervencions per conèixer la seua extensió.

Per aquest motiu i de cara una protecció del jaciment creiem necessari portar a terme noves intervencions a la zona. Per una banda, per tal d'excavar possibles tombes localitzades al tall del barranc, no detectables a simple vista però en possible perill de destrucció. I per altra banda, per poder establir els límits del jaciment i conèixer la seua extensió, amb l'objectiu de protegir-lo.

BIBLIOGRAFIA

- ALLEPUZ, X. (2003): "Des de la prehistòria fins al Mon Ibèric". En FALOMIR, V.(Coord.): *Borriol*, Vol.I: 249-250. Ajuntament. Borriol.
- ARASA, F. (Inèdit): *Territori i poblament en època romana a les comarques septentrionals del litoral valencià*. València. Tesis Doctoral.
- ARASA, F. (1979): "Arqueologia del terme municipal de Castelló de la Plana", *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 6: 121-180. Castelló de la Plana.
- ARASA, F.(2003): "L'època romana". En FALOMIR, V.(Coord.): *Borriol*, Vol.I: 243-288. Ajuntament. Borriol.
- CAMPILLO, D. (2001): *Introducción a la Paleopatología*. Bellaterra Arqueología. Barcelona.
- CHIMENOS, E., SAFONT, S., ALESAN, A., ALFONSO, J. I MALGOSA, A. (1999): "Propuesta de protocolo de valoración de parámetros en Paleodontología". *Gaceta Dental*, 102: 44-52. Madrid.
- JÁRREGA, R.(2010): La Plana romana. Univeristat Jaume I. Castelló de la Plana.

- MELCHOR, J.M. (Inèdit): Memoria científica prospección arqueològica variante comarcal 238 (Borriol Sur-Pobla Tornesa Norte).
- MELCHOR, J.M. (Inèdit): Excavación arqueológica (2ª Fase). Variante de Borriol- Castellón.
- POLO, M., GARCIA-PRÓSPER, E. I VILLAÍN, J.D. (2004): «Introducción a la tafonomía Forense. Análisis del depósito funerario y génesis de fenómenos pseudopatológicos». En SANABRIA, C. (Ed). Manual de Antropología Forense. Instituto Nacional de Medicina Legal y Ciencias Forenses. Bogotá, Colombia.
- POLO, M., CRUZ, E., COCH, C., DELAPORTE, S., CLARAMONTE, M., MELCHOR, J.M. I BENEDITO, J. (2007): "La necrópolis Hispanomusulmana de la partida del Lledó (Castellón)". *Actas del IX Congreso Nacional de Paleopatología* (Morella, 2007): 279-281. Castelló de la Plana.
- ROSELLÓ, V.M. (1999): *Geografía del País Valencià*. València.